

ทรัพยากรธรรมชาติกับวิถียังชีพของ ครัวเรือนเกษตรกรรายย่อย ในชนบทอีสาน*

นิลวดี พรหมพักพิง**

บัวพันธ์ พรหมพักพิง***

มนต์ชัย ผ่องศิริ****

พรเพ็ญ โสมาบุตร*****

ภัทรพร วีระนาคินทร์*****

Received : March 20, 2019

Revised : October 21, 2019

Accepted : October 25, 2019

บทคัดย่อ

บทความนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาวิถีการดำรงชีพของครัวเรือนเกษตรกรในชนบทอีสานท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ สังคม และทรัพยากรธรรมชาติ โดยเลือกพื้นที่อีสานเหนือที่จังหวัดนครพนมและอีสานใต้ที่จังหวัดยโสธร ใช้วิธีการเชิงคุณภาพ สัมภาษณ์ตัวแทนครัวเรือนเกษตรกร จำนวน 28 คน ผลการศึกษาพบว่า ทุนทรัพยากรธรรมชาติยังคงมีความสำคัญต่อการประกอบอาชีพการเกษตร และการใช้ประโยชน์ทางตรง คือ เป็นแหล่งอาหารและอื่น ๆ แต่วิถียังชีพของครัวเรือนเกษตรกรพึ่งพิงอยู่กับทุนการเงินที่ใช้สำหรับ

* บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของโครงการวิจัยเรื่อง ความอยู่ดีมีสุขของแรงงานภาคการเกษตรในชนบทอีสาน ซึ่งได้รับทุนสนับสนุนจากศูนย์วิจัยและฝึกอบรมเพื่อส่งเสริมคุณภาพชีวิตคนวัยแรงงาน คณะพยาบาลศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น

** คบ. (ครุศาสตร์บัณฑิต), ศม. (สังคมวิทยาการพัฒนาศาสตร์), ปอด. (สังคมวิทยา) นักวิจัยประจำกลุ่มวิจัยความอยู่ดีมีสุขและการพัฒนาอย่างยั่งยืน คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น

*** รบ. (รัฐศาสตร์), ศม. (พัฒนาสังคม) MA. (Gender), Ph.D. (Economics and International Development) นักวิจัยประจำกลุ่มวิจัยความอยู่ดีมีสุขและการพัฒนาอย่างยั่งยืน และอาจารย์ประจำสาขาวิชาพัฒนาสังคม คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น

**** ศศ.บ. (ประวัติศาสตร์), ศศ.ม. (สังคมวิทยาการพัฒนาศาสตร์), ปอด. (สังคมวิทยา) นักวิจัยประจำกลุ่มวิจัยความอยู่ดีมีสุขและการพัฒนาอย่างยั่งยืน คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น

***** ศศ.บ. (การจัดการการพัฒนาศาสตร์), ศศ.ม. (พัฒนาสังคม), ศศ.ด. (พัฒนาศาสตร์) นักวิจัยประจำกลุ่มวิจัยความอยู่ดีมีสุขและการพัฒนาอย่างยั่งยืน คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น

***** ศศ.บ. (การจัดการการพัฒนาศาสตร์), ศศ.ม. (พัฒนาสังคม), ศศ.ด. (พัฒนาศาสตร์) อาจารย์สาขาวิชาพัฒนาสังคม คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น

การลงทุนทางด้านการเกษตรและด้านอื่น ๆ เพิ่มขึ้น ซึ่งการลงทุนดังกล่าวนี้มาจากการกู้ยืม การปรับปรุงหรือเปลี่ยนวิถียังชีพไปสู่แบบอื่น ๆ ขึ้นอยู่กับทุนมนุษย์โดยเฉพาะการได้รับการศึกษา

คำสำคัญ : ทรัพยากรธรรมชาติ วิธีการดำรงชีพ ความอยู่ดีมีสุข ครัวเรือนเกษตรกร ชนบทอีสาน

ผู้รับผิดชอบบทความ : นิลวดี พรหมพักพิง ปรด. (สังคมวิทยา) นักวิจัย กลุ่มวิจัยความอยู่ดีมีสุข และการพัฒนาอย่างยั่งยืน อาคาร HS 02 ชั้น 4 คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น 40002 อีเมล : npromphakping@gmail.com

Natural Resources and the Livelihoods of Small Agricultural Households in Rural Isan

Ninlawadee Promphakping*

Buapun Promphakping**

Monchai Phongsiri***

Pornpen Somaboot****

Pattaraporn Weeranakin*****

Abstract

The objective of this paper was to study change in livelihoods strategies of small agricultural households of the Northeast of Thailand, social, cultural, and natural environmental change. Empirical evidence was derived from interviews of 28 small agricultural households of Nakhon Phanom and Yasothon provinces. This study found that natural capital remained critical for agriculture, and direct use as sources of food. However, agricultural households are increasing dependent on financial capital for investment on agriculture and other spending of the households. Human capital is a key to improve livelihoods or mobilize away from agriculture, in particularly household members obtaining higher education.

Keywords : Natural resources, Livelihood, Wellbeing, Farmer's households, Rural Isan

* Ph.D (Sociology) Research Group on Wellbeing and Sustainable Development, Faculty of Humanities and Social Sciences, Khon Kaen University

** Ph.D (Economics and International Development) Research Group on Wellbeing and Sustainable Development, Faculty of Humanities and Social Sciences Khonkaen University

*** Ph.D (Sociology) Research Group on Wellbeing and Sustainable Development, Faculty of Humanities and Social Sciences, Khon Kaen University

**** Ph.D (Development Sciences) Research Group on Wellbeing and Sustainable Development, Faculty of Humanities and Social Sciences, Khon Kaen University

***** Ph.D (Development Sciences) Department of Social Sciences, Faculty of Humanities and Social Sciences, Khon Kaen University

Corresponding author : Ninlawadee Promphakping, Ph.D, Researcher, Research Group on Wellbeing and Sustainable Development, HS 02, 4th floor, Faculty of Humanities and Social Science Khonkaen Univesity, Khonkaen 40002, E-mail : npromphakping@gmail.com

บทนำ

กส ศึกษาวิถียังชีพของชาวชนบทในวงวิชาการด้านการพัฒนา มักจะแตกออกเป็นสองกลุ่ม กลุ่มแรกถือได้ว่าเป็นกลุ่มกระแสหลักที่มองว่า โครงสร้างทางเศรษฐกิจของประเทศที่กำลังพัฒนา จะเปลี่ยนผ่านจากโครงสร้างการผลิตแบบการเกษตร หรือการผลิตแบบดั้งเดิมไปสู่โครงสร้างการผลิตแบบอุตสาหกรรม กระบวนการเปลี่ยนผ่านดังกล่าวนี้ จะทำให้ครัวเรือนชนบทต้องปรับวิถีชีวิตให้สอดคล้องกับโครงสร้างการผลิตแบบใหม่และเกี่ยวข้องกับการอพยพจากชนบทสู่เมือง การรับเอาเทคโนโลยีทางการเกษตรแบบใหม่ และการปรับเปลี่ยนไปสู่อาชีพนอกเกษตร แนวคิดดังกล่าวนี้ แม้ว่าจะยังคงเป็นกระแสหลัก แต่ได้รับการวิพากษ์วิจารณ์ถึงข้อบกพร่องในการวิเคราะห์ที่ไม่ตรงหรือไม่สะท้อนข้อเท็จจริงที่เกิดขึ้นในประเทศกำลังพัฒนา เช่น สภาพแวดล้อมของโครงสร้างทางเศรษฐกิจ (dualistic socioeconomic structure) สภาพที่ชาวนารายย่อยยังคงเป็นรูปแบบหลักและมองไม่เห็น หรือไม่มีที่ท่าว่า โครงสร้างทางเศรษฐกิจแบบใหม่จะสถาปนาขึ้นมาได้อย่างสมบูรณ์ มุมมองการวิเคราะห์ของกลุ่มแรกจึงเป็นมายาคติของความคิดวิชาการแบบตะวันตก (Eurocentric) ที่สำคัญคือ การเอาแนวคิดนี้ไปใช้ในทางนโยบายไม่ได้ทำให้ความขาดแคลนหรือความอดอยากหมดไป หลายกรณีกลับพบว่า แนวทางแบบนี้ซ้ำเติมให้ปัญหาความยากจนหนักขึ้นไปอีก

แนวทางที่สองมองวิถียังชีพของชาวชนบทว่า เป็นไปได้หลากหลายแนวทางขึ้นอยู่กับ “สินทรัพย์ทุน” (assets) ที่แต่ละครัวเรือนมีหรือสามารถเข้าถึงและใช้ประโยชน์ได้ การยังชีพของ

ครัวเรือนในชนบท ไม่ได้จำกัดอยู่เพียง “การประกอบอาชีพ” หากแต่เกี่ยวข้องกับการดำเนินชีวิตโดยรวม ดังนั้น ทรัพยากรหรือ สินทรัพย์ทุนที่เกี่ยวข้องกับการดำรงชีพ จึงไม่ได้จำกัดอยู่เพียง “ปัจจัยการผลิต” แต่รวมถึงทรัพยากรทั้งที่จับต้องมองเห็น หรือ ทรัพยากรทางวัตถุ และทรัพยากรทางสังคมและวัฒนธรรม ซึ่งเป็นนามธรรม แนวคิดดังกล่าวนี้ เริ่มมาจากข้อเสนอของกลุ่มนักวิชาการที่มหาวิทยาลัย Sussex แห่งสหราชอาณาจักร คือ Robert Chambers และ Gordon Conway (1991) ซึ่งปัจจุบันได้แพร่หลายออกไป โดยเฉพาะในกลุ่มนักพัฒนาองค์กรพัฒนาเอกชน

ส่วนในภาคการเกษตรซึ่งเป็นแบบวิถีการยังชีพหลักของชาวชนบท เห็นได้ชัดว่า จำเป็นต้องพึ่งพิงทรัพยากรธรรมชาติ นักเศรษฐศาสตร์มองว่า ทรัพยากรทางธรรมชาติเป็น “ทุนธรรมชาติ” (natural capital) ในขณะที่ปัจจุบันนักวิชาการมองว่า ทุนธรรมชาติเป็น “ขีดจำกัด” ในการพัฒนา (Meadow *et al.*, 1972) เพราะการใช้ทรัพยากรธรรมชาติเกินขีดจำกัด อาจจะเป็นผลลบต่อความอยู่ดีมีสุขของมนุษย์ หรืออาจจะนำมาสู่การล่มสลายของอารยธรรม หรือการสิ้นสุดลงของเผ่าพันธุ์มนุษยชาติได้ ทุนธรรมชาติมีทั้งที่สามารถสร้างขึ้นใหม่ทดแทนได้ (renewable natural capital) เช่น สิ่งมีชีวิตต่าง ๆ และระบบนิเวศ เป็นต้น และทุนธรรมชาติที่ใช้แล้วหมดไปไม่สามารถทดแทนได้ (unrenewable natural capital) เช่น ทรัพยากรใต้ชั้นดินต่าง ๆ (น้ำมัน ถ่านหิน เพชร) เป็นต้น (DFID, 1999; Aronson, Milton and Bignaut, 2007)

การขุดค้นและนำเอาทรัพยากร หรือทุนทางธรรมชาติมาใช้ประโยชน์ในด้านต่าง ๆ เกิดขึ้นอย่างกว้างขวางมาตั้งแต่อดีตและภาคเกษตร

เป็นภาคที่มีการใช้ประโยชน์จากระบบนิเวศหรือทรัพยากรทางธรรมชาติมากที่สุด (บัวพันธ์ พรหมพักพิง และคณะ, 2555) ผลผลิตทางการเกษตรนอกจากจะใช้เป็นอาหารโดยตรงแล้ว ยังเป็นวัตถุดิบสำหรับอุตสาหกรรมอื่น ๆ ด้วย ภาคเกษตรจึงต้องอาศัยหรือพึ่งพิงอยู่กับทรัพยากรธรรมชาติเป็นหลัก ยิ่งครัวเรือนสามารถเข้าถึงทุนในการดำรงชีพรูปแบบอื่น ๆ ได้น้อย ยิ่งต้องพึ่งพิงทุนธรรมชาติมากขึ้น (Babulo *et al.*, 2008, มนต์ชัย ผ่องศิริ, 2557) ความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติที่อยู่แวดล้อมครัวเรือนเกษตรกรจึงเป็นเสมือน “สต็อก” ของทุน ที่ทำให้วิถียังชีพของครัวเรือนมีความมั่นคงหรือกล่าวอีกอย่างหนึ่งคือ ทรัพยากรทางธรรมชาติคือ สวัสดิการชุมชนรูปแบบหนึ่งนั่นเอง (ณรงค์ เพชรประเสริฐ, 2549)

ในภาคอีสาน นักวิชาการทั่วไปมองว่าเป็นภูมิภาคที่มีความขาดแคลนทุนทางธรรมชาติเมื่อเปรียบเทียบกับภาคอื่น ๆ ดังว่าทกรรมแพร่หลายในสาธารณะอย่างกว้างขวางที่มองว่า ภาคอีสานเป็นภูมิภาคที่แห้งแล้ง (Blake and Promphakping, 2010; จุมพล หนีมพานิช, 2561) ดินขาดความอุดมสมบูรณ์ ไม่เหมาะสำหรับการทำเกษตร แต่ในขณะเดียวกัน รายงานการวิจัยจำนวนมากชี้ออกมาว่า โครงสร้างทางเศรษฐกิจสังคมของประเทศหรือของภาคอีสานได้เปลี่ยนจากโครงสร้างที่อิงอยู่กับการเกษตรเป็นหลัก ไปเป็นโครงสร้างเศรษฐกิจที่มีผลผลิตจากอุตสาหกรรมและการบริการเป็นหลัก เห็นได้ชัดจากสัดส่วนผลิตภัณฑ์มวลรวมของภาคเกษตรที่มีสัดส่วนลดลงอย่างต่อเนื่อง ในปัจจุบันเหลือเพียงร้อยละ 8.93 (สำนักงานนโยบายและแผนทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม, 2562) ของผลิตภัณฑ์มวลรวมทั้งหมด ครัวเรือนเกษตรกร

ในชนบทได้หันไปพึ่งกิจกรรมนอกภาคเกษตร (off-farm) เป็นแหล่งยังชีพมากขึ้น สภาพเช่นนี้ จึงทำให้เกิดข้อสงสัยว่า วิถียังชีพของครัวเรือนเกษตรในชนบท ยังคงพึ่งพิงอยู่กับทรัพยากรทางธรรมชาติมากน้อยแค่ไหน การเปลี่ยนแปลง (ทั้งการลดลงและการเพิ่มขึ้น) ของทรัพยากรทางธรรมชาติ จะส่งผลกระทบต่อวิถียังชีพของครัวเรือนในชนบทอย่างไร

คำถามการวิจัย

งานวิจัยนี้จึงสนใจว่า ท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงทางสังคม เศรษฐกิจ และทรัพยากรธรรมชาติ ครัวเรือนของเกษตรกรมีวิธีการดำรงชีพอย่างไร

วัตถุประสงค์การวิจัย

เพื่อศึกษาวิธีการดำรงชีพของครัวเรือนเกษตรกรในชนบทอีสาน

ขอบเขตและวิธีการวิจัย

การศึกษาค้นคว้าครั้งนี้ใช้วิธีวิจัยเชิงคุณภาพ เนื้อหาจะครอบคลุมประเด็นทุนทรัพยากรธรรมชาติ วิธีการดำรงชีพของครัวเรือนเกษตรกรในชนบทอีสาน โดยเน้นการเข้าถึงหรือการใช้ประโยชน์สินทรัพย์ทุนของครัวเรือน เพื่อบรรลุการยังชีพ กรณีศึกษาใน 2 หมู่บ้านที่มีฐานทรัพยากรธรรมชาติแตกต่างกัน

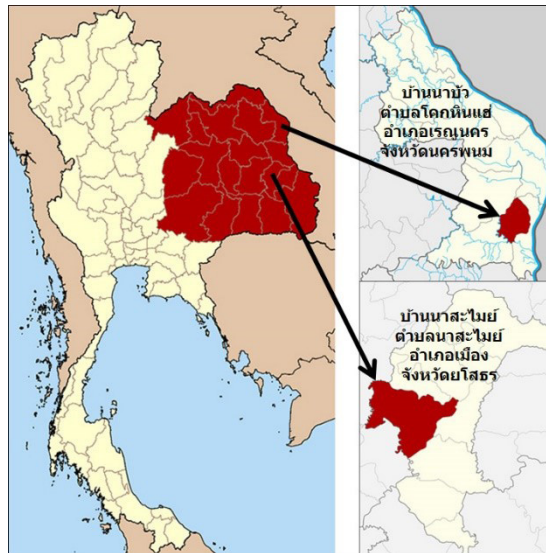
1. **ขอบเขตด้านเนื้อหา** การวิจัยครั้งนี้ครอบคลุมบริบทเศรษฐกิจและสังคมของชุมชน 2 แห่ง ส่วนคำว่า “วิถีการดำรงชีพ” นั้น ผู้วิจัยใช้ร่วมกับคำว่า “วิถียังชีพ” โดยจะจำกัดอยู่ในสินทรัพย์ทุน 3 ด้าน ได้แก่ ทุนทางธรรมชาติ ทุนการเงิน และทุนมนุษย์ (ดูรายละเอียดในหัวข้อ “แนวคิดที่ใช้ในการวิจัย”)

2. พื้นที่การวิจัย การวิจัยครั้งนี้ได้ สัมภาษณ์ครัวเรือนเกษตรกรใน 2 หมู่บ้านของภาค อีสาน โดยแบ่งเป็นภาคอีสานตอนบนคือ บ้านนาบัว ตำบลโคกหินแฮ่ อำเภอรณนคร จังหวัดนครพนม ซึ่งเป็นหมู่บ้านที่อยู่ใกล้เมือง และภาคอีสานตอนล่างคือ บ้านนาสะไมย์ ตำบลนาสะไมย์ อำเภอเมือง จังหวัด ยโสธร เป็นหมู่บ้านที่อยู่ใกล้เมือง

3. กลุ่มเป้าหมายในการวิจัย ผู้วิจัย ใช้วิธีการเลือกกลุ่มเป้าหมายแบบยึดจุดมุ่งหมาย ของการวิจัยเป็นหลัก (purposive sampling) เพื่อให้ ได้กลุ่มเป้าหมายในการวิจัยที่เหมาะสมกับแนวคิด

และวัตถุประสงค์ของการวิจัย (ชาย โพธิ์สีดา, 2550) โดยเลือกเฉพาะครัวเรือนที่เป็นเกษตรกรและ/หรือ เป็นแรงงานในภาคการเกษตร

4. วิธีการเก็บข้อมูล ใช้วิธีการสัมภาษณ์ เชิงลึกตัวแทนครัวเรือนเกษตรกรจำนวน 28 ราย และการสัมภาษณ์กลุ่ม (focus group) ผู้นำหมู่บ้าน ที่เป็นผู้ให้ข้อมูลสำคัญ (key informants) หมู่บ้าน ละ 6-8 คนประกอบด้วย ผู้อาวุโส ผู้ใหญ่บ้าน กำนัน ประธานกลุ่มเกษตรกรในหมู่บ้าน



ภาพที่ 1 พื้นที่วิจัยบ้านนาบัว ตำบลโคกหินแฮ่ อำเภอรณนคร จังหวัดนครพนม และบ้านนาสะไมย์ ตำบลนาสะไมย์ อำเภอเมืองจังหวัดยโสธร

แนวคิดการดำรงชีพของครัวเรือน

เกษตรกร

แนวคิดวิถีการดำรงชีพ (livelihoods) ถือได้ว่า เป็นแนวคิดที่เคลื่อนออกมาจากแนวคิดเรื่องความยากจน (poverty) ทั้งนี้เนื่องจากว่า ความล้มเหลวจากการแก้ไขปัญหาความยากจนในประเทศโลกที่สาม ซึ่งดำเนินมาอย่างต่อเนื่องนับตั้งแต่ช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่สอง จนถือได้ว่า ความยากจนชนบทเป็นความยากจนถาวร (chronic poverty) ความล้มเหลวดังกล่าวนี้ ส่วนหนึ่งมาจากแนวคิดเกี่ยวกับเรื่องความยากจนที่ยังคงจำกัดอยู่กับเรื่องรายได้หรือปัจจัยทางเศรษฐกิจ Amartya Sen (1981) มองว่า ความล้มเหลวของการพัฒนาที่ผ่านมาของหลาย ๆ ประเทศ ไม่ได้เกิดจากความล้มเหลวด้านการผลิต (production) แต่เกิดจากความล้มเหลวของการทรงสิทธิ์ในการแลกเปลี่ยน (exchange entitlement) ซึ่งในระยะต่อมา นักวิชาการได้นำเอาแนวคิดของอมาตยา เช่น ไปขยายเพิ่มเติม เช่น Leach, Mearns and Scoones (1999) มองว่า ความยากจนของชาวชนบทเกี่ยวข้องกับการทรงสิทธิ์ในสิ่งแวดล้อม (environment entitlement) แนวคิดเหล่านี้ชี้ให้เห็นว่า ความยากจนไม่ใช่เรื่องของรายขาดรายได้เท่านั้น แต่เป็นการขาดแคลน สิทธิความสามารถ และโอกาส สิ่งเหล่านี้เกี่ยวข้องกับการครอบครองและกำกับสินทรัพย์ทุน (capital assets) นอกจากการ “มี” และ “ครอบครอง” และ “การเข้าถึง” (access) สินทรัพย์ทุนของครัวเรือนแล้วยังเกี่ยวข้องกับ “โอกาส” ในการนำเอาสินทรัพย์ทุนมาใช้คือ การแปลงทรัพยากรที่เขามีไปเป็นวัตถุดิบยังชีพ ดังนั้น สินทรัพย์ทุน จึงไม่ได้หมายถึงทรัพยากรหรือปัจจัยสำหรับการผลิตเท่านั้น แต่รวมถึงปัจจัยหรือเงื่อนไขที่ไม่สามารถจับต้องมองเห็นได้ด้วย (บัวพันธ์ พรหมพักพิง, 2561)

ต่อมาองค์กรพัฒนาระหว่างประเทศได้นำแนวคิดการดำรงชีพไปพัฒนาเป็นกรอบแนวคิดเชิงนโยบายที่เรียกว่า “กรอบแนวคิดการดำรงชีพอย่างยั่งยืน” (Sustainable Livelihoods Framework; SLF) โดยมี UK Department for International Development (DFID) เป็นองค์กรหลักในการพัฒนา SLF นอกจากนี้ยังมีองค์กรอื่น ๆ ที่ได้นำเอา SLF เข้าไปใส่ไว้ในนโยบายขององค์กรด้วย เช่น World Bank, Oxfam International เป็นต้น (Kaag *et al.*, 2004) ใน SLF ให้ความสำคัญกับคนเป็นอันดับแรก มุ่งไปที่ความสามารถในการใช้ทุนหรือทรัพยากรให้เปลี่ยนเป็นผลลัพธ์เชิงบวก (outcomes) โดยจำแนกทรัพยากรหรือทุนที่จำเป็นต่อการสร้างสภาวะการดำรงชีพออกเป็น 5 ประเภทคือ ทุนมนุษย์ ทุนทางสังคม ทุนกายภาพ ทุนการเงิน และทุนธรรมชาติ (DFID, 1999)

ในประเทศไทย กลุ่มวิจัยความอยู่ดีมีสุขและการพัฒนาอย่างยั่งยืน (Research Group on Wellbeing Development and Sustainable; WeSD) ได้นำแนวคิดการดำรงชีพ (livelihoods) ไปศึกษาชุมชนเพื่อให้สอดคล้องกับบริบทจริงของวิถีการดำเนินชีวิตของคนในชุมชน แนวคิดการดำรงชีพที่พัฒนาโดย WeSD นั้น ใช้คำว่า “วิถียังชีพ” ให้ความสำคัญกับการทำความเข้าใจการดำรงชีพของครัวเรือน ซึ่งต้องใช้มุมมองจากหลายมิติและเชื่อว่า ครัวเรือนที่มีทรัพยากรต่างกันจะใช้ทรัพยากรเหล่านั้นเพื่อให้ได้มาซึ่งความอยู่ดีมีสุขที่แตกต่างกันด้วย แนวคิดที่ใช้เป็นฐานในการทำความเข้าใจการดำรงชีพมี 2 แนวคิดหลักคือ กรอบแนวคิดทรัพยากรสภาวะ (resource profiles framework) และทฤษฎีความต้องการของมนุษย์ (Theory of Human Need) (บัวพันธ์ พรหมพักพิง, 2549; Gough and McGregor,

2007) ภายใต้โปรแกรมการวิจัยที่เรียกว่า “ความอยู่ดีมีสุขของประชากรในประเทศกำลังพัฒนา” ได้มีการพัฒนาเครื่องมือการที่เรียกว่า แบบสำรวจความจำเป็นและทรัพยากรของครัวเรือน (Resources and Needs Questionnaire; RANQ)) เพื่อใช้ในการสำรวจครัวเรือน (household survey) เพื่อให้มองเห็นภาพของ “ทรัพย์สินภาวะ”(assets) และ “ความต้องการ” (needs) ที่มีอยู่ในชุมชนที่เป็นเป้าหมายในการศึกษา เครื่องมือดังกล่าวนี้ มาจากข้อเสนอที่ว่า ควรจะมองสิ่งที่ครัวเรือนมีและครอบครองเป็น “ทรัพยากร” (resources) มากกว่าที่จะมองว่าเป็น “สินทรัพย์ทุน” (capital assets) แต่การจัดประเภทของ “ทรัพย์สินภาวะ” หรือทรัพยากรสอดคล้องกับกรอบคิดวิธีการดำรงชีพที่ยั่งยืน (SLF) ทุกอย่าง ทรัพยากรหรือทุน 5 ประเภท ได้แก่ วัตถุ มนุษย์ สังคม วัฒนธรรม และธรรมชาติ (Gough and McGregor, 2007)

การนำเอากรอบแนวคิดวิถียังชีพ (livelihood frameworks) ที่ได้สรุปไว้ข้างต้นมาใช้ในการศึกษาค้นคว้าครั้งนี้ จะช่วยเผยให้เห็น “แบบวิถีการยังชีพ” ของครัวเรือนเกษตรกรรมที่มีความแตกต่างกันออกไป ขึ้นอยู่กับเงื่อนไขแวดล้อมทางเศรษฐกิจสังคม หรือ “บริบท” ที่ครัวเรือนเผชิญ ประกอบกับการครอบครองและกำกับทรัพยากรหรือสินทรัพย์ทุน ครัวเรือนจะมองหาโอกาส และจะใช้ทรัพยากรเพื่อให้บรรลุผลลัพธ์การยังชีพที่ดีที่สุด ที่เป็นไปได้ (the best possible outcomes) กระบวนการดังกล่าวนี้ ไม่ได้เป็นแบบกลไก แต่มีลักษณะเป็น “ยุทธวิธี” ที่ครัวเรือนชาวนานำมาใช้ที่มีรายละเอียดและมีความแตกต่างกันออกไป เพื่อบรรลุวัตถุประสงค์ การศึกษานี้จะนำเอากรอบคิด SLF (เป็นอันเดียวกับกรอบคิดของ WeSD เรื่องทรัพย์สินภาวะ) มาใช้ โดย

เน้นไปที่ทุนทรัพยากรธรรมชาติ ทุนการเงิน และทุนมนุษย์ ดังจะได้นำเสนอต่อไป

ผลการวิจัย

1. ทุนทรัพยากรธรรมชาติ

บ้านนาบัว เป็นหมู่บ้านของกลุ่มชาติพันธุ์กูไท การเกิดชุมชนบ้านนาบัว ส่วนหนึ่งเป็นแรงผลักดันจากการเปลี่ยนแปลงของประชากร ซึ่งได้สร้างแรงกดดันต่อทรัพยากรธรรมชาติ กล่าวคือ ประชากรกลุ่มแรกที่มาก่อตั้งบ้านนาบัวมาจากบ้านโพนสาวเอ้อ อำเภอเรณูนคร เหตุผลเนื่องจากว่า บ้านโพนสาวเอ้อเป็นหมู่บ้านก่อตั้งมานาน ทำให้มีประชากรเพิ่มมากขึ้นเรื่อย ๆ จากการเกิด ส่งผลให้ที่อยู่อาศัยเริ่มคับแคบและที่ดินทำกินเริ่มไม่เพียงพอ จึงได้โยกย้ายออกไปหาที่ทำกินที่มีความอุดมสมบูรณ์แห่งใหม่ไกลออกไปจากหมู่บ้านเดิมประมาณ 12 กิโลเมตร บ้านนาบัวก่อตั้งมาตั้งแต่ พ.ศ. 2434 ชาวบ้านเลือกเข้ามาตั้งถิ่นฐานที่นี่เพราะมีชัยภูมิที่เหมาะสมกับการทำการเกษตร มีความอุดมสมบูรณ์ของอาหารธรรมชาติ เพราะมีทั้งป่าไม้และแหล่งน้ำธรรมชาติหลายแห่งที่รายล้อมหมู่บ้าน

สภาพแวดล้อมทางธรรมชาติที่อุดมสมบูรณ์ของบ้านนาบัวมีผลต่อวิถียังชีพของครัวเรือนอย่างเห็นได้ชัด จากการศึกษาชุมชนพบว่า ครัวเรือนที่บ้านนาบัวประมาณร้อยละ 95 ประกอบอาชีพด้านการเกษตร ได้แก่ การทำนาปีและนาปรัง โดยในการทำนา ได้อาศัยแหล่งน้ำที่อยู่รายรอบหมู่บ้าน ได้แก่ ลำน้ำบัง มีการจัดการน้ำเพื่อใช้ประโยชน์โดยมีกลุ่มใช้น้ำลำน้ำบัง ผู้ที่ต้องการใช้น้ำจะต้องจ่ายเงินในการซื้อน้ำเพื่อใช้ในพื้นที่ทำการเกษตร คิดเป็นชั่วโมงละ 70 บาท แต่ถ้าเป็นสมาชิก ราคาชั่วโมงละ 60 บาท นอกจากการทำนาโดยใช้ทรัพยากรธรรมชาติคือ

แหล่งน้ำแล้ว ชาวบ้านนาบัวยังประกอบอาชีพการเกษตรอย่างอื่นที่ถือว่าเป็นอาชีพเสริม ได้แก่ การเลี้ยงสัตว์ แต่เดิมเป็นการเลี้ยงเป็ด ไก่ หมู ไว้เพื่อบริโภคในครัวเรือน และเลี้ยงควายไว้ใช้งาน ซึ่งเกือบทุกครัวเรือนเลี้ยงสัตว์เหล่านี้ แต่ปัจจุบันการเลี้ยงเป็ด ไก่ เลี้ยงหมูไว้บริโภคลดลงมาก การเลี้ยงควายสำหรับใช้งานหมดไปแล้ว แต่ครัวเรือนที่ยังเลี้ยงวัว ควาย ในปัจจุบันเพื่อเป็นแหล่งรายได้เสริมของครัวเรือน โดยอาศัยบริเวณที่ดินว่างเปล่า ทั้งของเอกชนและของสาธารณะที่ยังพอมีอยู่บ้าง นอกจากนั้นยังมีการปลูกยางพารา การปลูกมันสำปะหลัง การปลูกยาสูบพันธุ์เตอร์กิช และปลูกผักตามฤดูกาล อาชีพการเกษตรเหล่านี้ล้วนแล้วแต่อาศัยทรัพยากรธรรมชาติคือ ดิน และทรัพยากรธรรมชาติอื่น ๆ ความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรรายรอบหมู่บ้าน เป็นเงื่อนไขหรือปัจจัยที่สำคัญ ในการยังชีพด้านการเกษตรของครัวเรือนบ้านนาบัว

ประเด็นที่ควรจะกล่าวไว้คือ นอกจากทรัพยากรธรรมชาติจะมีความสำคัญต่ออาชีพการเกษตรแล้ว ยังเป็นแหล่งยังชีพแบบอื่น ๆ ทั้งเป็นแหล่งอาหารและรายได้ กล่าวคือ

ลำน้ำบัง ถือว่าเป็นสายน้ำหลักของหมู่บ้าน มีต้นกำเนิดมาจากหนองหานจังหวัดสกลนคร ไหลผ่านลงมาสู่อำเภอปลาปาก จังหวัดนครพนม จากนั้นไหลลงสู่ลำน้ำก่ำ และแม่น้ำโขงตามลำดับ นอกจากการใช้น้ำเพื่อการเกษตรของครัวเรือนที่มีที่ดินติดริมลำน้ำแล้ว ยังเป็นแหล่งอาหาร ชาวบ้านหาปลา มาประกอบอาหารในครัวเรือน ถ้าเหลือจากกินในครัวเรือนจะขาย

ลำห้วยแคน เป็นลำน้ำที่อยู่คู่ชานานกับลำน้ำบัง ซึ่งอยู่ตรงข้ามกับหมู่บ้านนาบัว ชาวบ้านสามารถใช้ประโยชน์ในการหาอาหาร จับปลา และ

ใช้ในการเกษตร ซึ่งชาวบ้านมีข้อตกลงร่วมกันว่า จะไม่จับปลาในฤดูกาลที่ปลาวางไข่ หรือใช้สารพิษเพื่อจับปลาในห้วยแคน

ป่าชุมชน เป็นป่าสาธารณะที่ชาวบ้านหลายหมู่ในบริเวณแถบนั้นได้ใช้ประโยชน์ร่วมกัน ปัจจุบันพื้นที่ป่าชุมชนนี้ใช้เป็นป่าช้าในการทำพิธีเผาศพของ 3 หมู่บ้าน การใช้ประโยชน์จากป่าสาธารณะมีการจัดการและใช้ประโยชน์ร่วมกัน เช่น ถ้าช่วงไหนมีเห็ด มีหน่อไม้จะสามารถเข้าไปหาเก็บได้ไม่ต้องขออนุญาต แต่ถ้าจะมีการตัดต้นไม้ จะต้องมีการจัดประชาคมกรรมการหมู่บ้านและชาวบ้านทั้ง 3 หมู่ร่วมกัน เพื่อชี้แจงเหตุผลที่จะต้องตัดต้นไม้ว่า จะนำไปใช้ประโยชน์อะไร ซึ่งจะต้องนำมาใช้ประโยชน์ที่เป็นของสาธารณะเท่านั้น

บ้านนาสะไมย์ ก่อตั้งมานานกว่า 100 ปี (ไม่ทราบปีที่แน่ชัด) แต่มีสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติที่แตกต่างไปจากบ้านนาบัว เนื่องจากบ้านนาสะไมย์พัฒนาขึ้นมาจากการเป็นจุดพักของการเดินทางค้าขายโดยทางเกวียนของพ่อค้าวัวต่าง คำว่า “นาสะไมย์” เป็นภาษาขอม แปลว่า ดงหญ้าหวาย เนื่องจากพื้นที่โดยรอบหมู่บ้านในอดีตเต็มไปด้วยหญ้าหวาย ในปัจจุบันพื้นที่รอบ ๆ หมู่บ้านได้ถากถางกลายเป็นที่นาไปหมดแล้ว ไม่มีป่าไม้ และไม่มีแหล่งน้ำธรรมชาติอย่างเช่นแม่น้ำหรือหนองน้ำขนาดใหญ่ ที่ใช้สำหรับการเกษตรเหมือนพื้นที่อื่น ๆ ดังนั้น การทำเกษตรจึงต้องอาศัยน้ำฝนเพียงอย่างเดียว ครัวเรือนเกษตรกรทำนาได้เพียงปีละครั้งเท่านั้น เนื่องจากว่า ชุมชนบ้านนาสะไมย์พัฒนาขึ้นมาจากชุมชนผ่านการเดินทางค้าขาย จึงเป็นชุมชนขนาดใหญ่และอยู่ห่างจากตัวจังหวัดยโสธรเพียง 15 กิโลเมตร และใน พ.ศ. 2512 บ้านนาสะไมย์ยกฐานะขึ้นเป็นตำบล และเริ่มมีไฟฟ้าใช้ หลังจากนั้น

เทคโนโลยีการผลิตทางการเกษตร และสิ่งอำนวยความสะดวกต่าง ๆ จะตามมาอย่างรวดเร็ว

สิ่งที่สำคัญและทำให้ชุมชนบ้านนาสะไมย์แตกต่างออกไปจากบ้านนาบัวที่ได้กล่าวไว้ข้างต้นคือ ชาวบ้านไม่ได้อาศัยการเกษตรเป็นหลักในการยังชีพ กล่าวได้ว่า ชุมชนบ้านนาสะไมย์ยังชีพโดยอาศัยกิจกรรมนอกการเกษตร ได้แก่ งานฝีมือต่าง ๆ เช่น การสานกระติบข้าวเหนียว การทำหมอนและฟูกที่นอนจากนุ่น ทำเครื่องทองเหลือง การแกะสลักบานประตูไม้ การทำเกวียน เป็นต้น นอกจากนี้ยังมีโรงงานในชุมชนกว่า 10 โรง เช่น โรงหล่อ โรงงานทองเหลือง โรงงานทำหมอน เป็นต้น ซึ่งใช้แรงงานของครัวเรือนตนเอง และการจ้างแรงงานในหมู่บ้าน การมีงานที่หลากหลายทำให้หมู่บ้านมีแรงงานอพยพไปทำงานต่างถิ่นไม่มากเหมือนชุมชนอีสานอื่น ๆ และเนื่องจากลักษณะทางกายภาพของชุมชนเป็นหมู่บ้านที่ล้อมรอบด้วยทุ่งนา แต่ขาดแหล่งน้ำ และป่าชุมชน ซึ่งเป็นฐานทรัพยากรธรรมชาติที่สำคัญ ทำให้ชาวบ้านนาสะไมย์ต้องพึ่งพิงทรัพยากรธรรมชาติในการผลิตสินค้าที่เป็นผลิตภัณฑ์ของหมู่บ้านจากชุมชนอื่น เช่น ไม้ไผ่ที่จะสานกระติบใส่ข้าวเหนียวหนึ่ง เป็นต้น เดิมอาศัยไม้ไผ่ที่ขึ้นตามหัวไร่ปลายนา แต่เมื่อเกือบทุกครัวเรือนมีการสานกระติบข้าวเป็นรายได้เสริมและทางภาครัฐสนับสนุนให้เป็นสินค้า OTOP ทำให้ต้องออกไปหาซื้อไม้ไผ่ยังหมู่บ้านในอำเภออื่นที่ห่างออกไป 20-40 กิโลเมตร เช่น อำเภอเมือง อำเภอทรายมูล อำเภอกุดชุม เป็นต้น ปัจจุบันมีพ่อค้า นำไม้ไผ่เข้ามาขายให้แก่ชาวบ้านนาสะไมย์ตามคำสั่งซื้อที่สามารถโทรสั่งทางโทรศัพท์ได้

แม้ว่าจะมีอาชีพนอกภาคเกษตรที่หลากหลาย แต่ครัวเรือนบ้านนาสะไมย์ยังคงทำนา

เพียงแต่การทำนาในปัจจุบันได้ใช้เทคโนโลยีต่าง ๆ เข้ามาช่วย การทำนาที่บ้านนาสะไมย์ส่วนใหญ่ใช้วิธีการหว่านแทนการปักดำและใช้เครื่องทุ่นแรงเข้ามาช่วย วิธีการดังกล่าวนี้ ทำให้ประหยัดทั้งเวลาและแรงงานในการทำงาน เช่น ต้นฤดูกาล เกษตรกรจะไถดินโดยใช้รถแทรกเตอร์ แล้วหว่านข้าว (ซึ่งจำเป็นต้องใช้สารเคมีเพื่อควบคุมวัชพืช) และเก็บเกี่ยวโดยใช้รถเกี่ยวข้าว ทำให้เวลาในการทำนาของแต่ละครัวเรือน เมื่อรวมกันแล้ว ใช้เวลาไม่ถึงเดือน ทำให้สมาชิกในครัวเรือนมีเวลาเหลือที่จะทำกิจกรรมนอกการเกษตรซึ่งสามารถสร้างรายได้ให้แก่ครัวเรือนได้ เป็นต้น ถึงแม้ว่าวิถียังชีพของชาวบ้านนาสะไมย์จะไม่ได้พึ่งพิงการเกษตรเป็นหลัก แต่จากการสัมภาษณ์ ตัวแทนสมาชิกในครัวเรือนยังมองว่า ตนเองเป็นเกษตรกร เช่น นางเดือนที่มีรายได้จากการกิจกรรมนอกการเกษตรเป็นหลักคือการสานกระติบข้าว ควบคู่กับการทำนา บอกว่า “ฉันและคนในครอบครัวเติบโตมาด้วยการทำการเกษตร มาตั้งแต่พ่อแม่ มีความรู้เรื่องการทำการเกษตรมากกว่าเรื่องอื่น ก็คงบอกได้ว่าฉันเป็นชาวนา” ครัวเรือนเหล่านี้มองว่าอาชีพเกษตรเป็นอาชีพที่สืบทอดมาจากบรรพบุรุษ มีความลำบาก แต่มีความมั่นคงเนื่องจากมีที่ดินเป็นของตนเองอยู่แล้ว เป็นต้น

เนื่องจากบ้านนาสะไมย์ไม่มีทรัพยากรธรรมชาติ ทั้งแหล่งน้ำและป่าไม้เป็นของหมู่บ้าน ครัวเรือนจึงไม่ได้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติแบบเดียวกับบ้านนาบัวที่ได้อธิบายไว้ในตอนต้น ดังนั้น ส่วนใหญ่แล้วครัวเรือนต้องพึ่งพิงสินค้าและบริการในตลาดและในตัวเมือง อย่างไรก็ตาม ชาวบ้านนาสะไมย์ไม่ได้รู้สึกว่ขาดแคลนตราบที่เขาสามารถทำงานมีรายได้ แม้แต่ของป่า เช่น เห็ดที่มีตามฤดูกาลปลาจากแม่น้ำหรืออาหารปามีขายในตลาดใหญ่ในเมือง เป็นต้น

กล่าวโดยสรุป เมื่อพิจารณาจากความ เป็นมาทางประวัติศาสตร์ และทรัพยากรธรรมชาติ ของชุมชนในปัจจุบัน **บ้านนาบัว**เป็นหมู่บ้านที่ ทรัพยากรธรรมชาติอุดมสมบูรณ์ มีป่าไม้และแหล่งน้ำ ทำให้อาชีพการเกษตรยังคงเป็นอาชีพหลัก ในขณะที่ **บ้านนาสะไม**มีเพียงที่ดินที่เป็นทรัพยากรธรรมชาติ หลักที่ใช้สำหรับการเกษตร ครัวเรือนในชุมชนได้หัน ไปพึ่งพิงอาชีพนอกเกษตรมากขึ้น กระนั้นก็ตาม ครัว เรือนเหล่านี้ยังมองว่าตนเองเป็น “เกษตรกร”

2. ทุนการเงิน: การลงทุน และหนี้สิน

ในสภาพที่ทรัพยากรธรรมชาติ เช่น ความ อุดมสมบูรณ์ของดิน แหล่งน้ำ หรือป่าไม้อยู่ยหระ ลงไป เป็นต้น ครัวเรือนเกษตรกรจำเป็นต้องหันไป พึ่งพิงสินทรัพย์ด้านอื่นเพิ่มมากขึ้น สินทรัพย์ทุน ที่สำคัญอย่างหนึ่งคือ ทุนการเงิน (finance capital) ซึ่งสามารถทำความเข้าใจจากการลงทุนและหนี้สิน ดังจะได้นำเสนอต่อไป

ดังได้กล่าวไว้ข้างต้นว่า ครัวเรือนบ้านนา บัวและบ้านนาสะไมประกอบอาชีพด้านการเกษตร เป็นหลัก แม้ว่ารายได้จะมาจากหลายแหล่ง และ รายได้จากนอกภาคเกษตรอาจจะเป็นรายได้หลัก เพราะการทำการเกษตรจำเป็นต้องมีการลงทุน ใน รอบ 1 ปี (2557-2558) ครัวเรือนเกษตรกรในหมู่บ้าน นาสะไมมีค่าลงทุนทางการเกษตร ได้แก่ ค่าปุ๋ย หลัก (เคมี) ค่าจ้างรถและแรงงานเก็บเกี่ยว ค่าจ้าง รถไถนา/ไถหว่าน ปุ๋ยรองพื้น (ขี้วัว ขี้ไก่) ค่ายาฆ่าหญ้า และเผาไหม้วัชพืช ค่ายาคลุมหญ้า (ป้องกันวัชพืช) ค่ายาคลุมเมล็ดข้าว ค่าสีข้าว ค่าอาหารและสวัสดิการ อื่น ๆ ซึ่งค่าใช้จ่ายส่วนใหญ่เฉลี่ยอยู่ที่ 62,350 บาท ค่าใช้จ่ายที่มากที่สุดคือ ค่าปุ๋ยหลัก (เคมี) อยู่ที่ ประมาณ 16,700 บาท รองลงมาคือ ค่าจ้างรถและ แรงงานเก็บเกี่ยว เฉลี่ยอยู่ที่ประมาณ 13,506 บาท

และค่าจ้างรถไถนา/ไถหว่าน อยู่ที่ 12,650 บาท (ตาราง 1) ทั้งนี้ยังไม่รวมรายจ่ายอื่น ๆ เช่น ค่าแรงงานของตัวเอง ค่าอาหาร ค่าจ้างแรงงานซ่อม ข้าว เป็นต้น

ส่วนหมู่บ้านนาบัว ในรอบ 1 ปี (2557- 2558) ครัวเรือนเกษตรกรหมู่บ้านนาบัวมีค่าลงทุน ทางการเกษตร ได้แก่ ค่าปุ๋ยหลัก (เคมี) ค่าจ้างเก็บ เกียว ค่าจ้างรถไถนา/ไถหว่าน ปุ๋ยรองพื้น (ขี้วัว ขี้ไก่) เมล็ดพันธุ์ ค่าจ้างปันหญ้า และค่าจ้างทำนา ซึ่งมีค่า ใช้จ่ายส่วนใหญ่ เฉลี่ยอยู่ที่ 23,088 บาท ค่าใช้จ่ายที่ มากที่สุดคือ ค่าปุ๋ยหลัก (เคมี) อยู่ที่ประมาณ 6,610 บาท รองลงมาคือ ค่าจ้างรถไถนา/ไถหว่าน เฉลี่ยอยู่ ที่ประมาณ 1,463 บาท และค่าจ้างเก็บเกี่ยวอยู่ที่ 8,400 บาท

ข้อมูลตัวเลขการลงทุนดังกล่าวแสดง ให้เห็นว่า เกษตรกรบ้านนาสะไมมีการลงทุนใน การเกษตรมากกว่าเกษตรกรบ้านนาบัว ทั้งค่าปุ๋ย หลัก (เคมี) และการลงทุนด้านค่าจ้างแรงงานใน กิจกรรมการเกษตร ซึ่งอาจจะทอนได้หลายนัยคือ เกษตรกรบ้านนาสะไมมีความสามารถในการจ้าง งานและเงินลงทุนที่มีมากกว่าเกษตรกรบ้านนาบัว หรืออาจเป็นเพราะต้องการทำนาให้เสร็จโดยเร็วเพื่อ ที่จะได้ไปทำงานหารายได้จากอาชีพเสริมอื่น ๆ ที่มี การจ้างงานอยู่ในหมู่บ้าน เป็นต้น (ตารางที่ 1)

ตารางที่ 1 ค่าใช้จ่ายการลงทุนทางการเกษตรในรอบ 1 ปี (2557-2558) ของครัวเรือนเกษตรกร
หมู่บ้านนาสะไมย์และบ้านนาบัว

ค่าใช้จ่ายการลงทุนทางการเกษตร	
หมู่บ้านนาสะไมย์ (13 ครัวเรือน)	หมู่บ้านนาบัว (15 ครัวเรือน)
200,000 บาท	120,000 บาท
100,000 บาท	30,000 บาท
100,000 บาท	28,800 บาท
62,000 บาท	26,500 บาท
60,000 บาท	22,800 บาท
60,000 บาท	22,000 บาท
50,000 บาท	20,407 บาท
48,000 บาท	16,220 บาท
40,000 บาท	15,500 บาท
27,000 บาท	11,000 บาท
24,000 บาท	10,000 บาท
21,250 บาท	6,700 บาท
18,300 บาท	6,400 บาท
รวม 810,550 บาท ค่าใช้จ่ายโดยเฉลี่ย 62,350 บาท	5,000 บาท
	5,000 บาท
	รวม 346,327 บาท ค่าใช้จ่ายโดยเฉลี่ย 23,088 บาท

ส่วนในด้านหนี้สินพบว่า ครวเรือนส่วนใหญ่มีหนี้จากการกู้ยืมเงินจากธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์การเกษตร (ธ.ก.ส.) ทั้งระยะยาวและระยะสั้น และรองลงมาคือ กู้ยืมจากกองทุนเงินล้าน นอกจากนั้นเป็นการกู้ยืมจากญาติ และสหกรณ์การเกษตร วัตถุประสงค์การกู้ยืมทั้งเพื่อลงทุนในการเกษตร การสร้าง/ต่อเติมบ้าน การลงทุนเพื่อการศึกษาของบุตร และใช้จ่ายภายในครอบครัว ส่วนการแสดงความคิดเกี่ยวกับความสามารถในการใช้คืนเงินกู้

ส่วนใหญ่บอกว่า พวกเขามีความสามารถในการใช้คืนเงินกู้ได้ นอกจากนี้ยังพบว่า มีครัวเรือนที่ไม่มีหนี้สิน จำนวน 5 ครัวเรือนจากทั้งหมด 28 ครัวเรือน โดยบอกว่า ไม่ได้กู้เงินจากแหล่งใดเนื่องจากบางครัวเรือนมีเงินจากที่ลูกไปทำงานส่งมาให้และบางครัวเรือนสามารถหมุนเงินภายในครัวเรือนในการใช้จ่ายได้อย่างพอเพียงและคิดว่า สามารถจ่ายเงินใช้หนี้ให้แก่แหล่งกู้ยืมได้ (ตารางที่ 2)

ตารางที่ 2 ภาวะหนี้สินบ้านนาบัวและบ้านนาสะไมย์

รายการ	บ้านนาบัว	บ้านนาสะไมย์
จำนวนครัวเรือนที่สำรวจ	15	13
จำนวนครัวเรือนที่ไม่มีหนี้	2	3
ขนาดหนี้สินต่ำสุด-สูงสุด	20,000-700,000	15,000-500,000
หนี้สินเฉลี่ยต่อครัวเรือน	108,666.66	94,076.92
แหล่งกู้ยืม (จำนวนครัวเรือน)	ธนาคาร ธ.ก.ส. (11) กองทุนเงินล้าน (7) กลุ่มแม่บ้าน (1) ญาติ (1)	ธนาคาร ธ.ก.ส. (9) กองทุนเงินล้าน (4) สหกรณ์การเกษตร (1) เงินกู้ธนาคาร (1)
วัตถุประสงค์ของการกู้ (จำนวนครัวเรือน ตอบได้หลายข้อ)	ลงทุนด้านการเกษตร (11) สร้างบ้าน (2) ใช้จ่ายในครัวเรือน (2) ลงทุนส่งสมาชิกไปทำงานต่างประเทศ (2) ใช้จ่ายในครัวเรือน (2) กู้เพื่อรักษาสถิติการกู้ยืม (2) ส่งลูกเรียน (1) ลงทุนนอกการเกษตร (1)	ลงทุนด้านการเกษตร (6) ใช้จ่ายในครัวเรือน (5) ลงทุนอาชีพนอกการเกษตร (2) สร้างบ้าน (1)

การลงทุนและหนี้สิน อาจจะทำให้สภาพของทุนทางการเงินในวิถียังชีพของครัวเรือนเกษตรกรได้เพียงบางส่วน แต่จากตารางข้างต้น ทำให้มองเห็นแบบแผนบางอย่าง ประการแรก ขนาดหนี้สินเฉลี่ยของครัวเรือนบ้านนาบัว ซึ่งเป็นชุมชนเกษตรและยังคงพึ่งพิงกับทรัพยากรธรรมชาติพบว่า สูงกว่าหนี้สินเฉลี่ยของครัวเรือนบ้านนาสะไมย์ ซึ่งเป็นครัวเรือนที่มีอาชีพนอกภาคเกษตร แต่ในทางกลับกัน กลับพบว่า การลงทุนทางด้านการเกษตรเฉลี่ยต่อครัวเรือนของครัวเรือนบ้านนาสะไมย์ สูงกว่าการลงทุนทางด้านการเกษตรของครัวเรือนบ้านนาบัว หรือกล่าวอีกอย่างหนึ่งคือ วิถียังชีพของครัวเรือนในชุมชนที่ทำการเกษตรเป็นหลัก จะมีหนี้สินสูงกว่าครัวเรือนในชุมชนที่มีอาชีพนอกภาคเกษตร นอกจากนั้น ยังเห็นได้ชัดว่า วัตถุประสงค์ของการกู้ยืมของครัวเรือนบ้านนาบัว จะมีหลากหลาย วัตถุประสงค์มากกว่าครัวเรือนบ้านนาสะไมย์ แม้ว่าการลงทุนด้านการเกษตรจะอยู่ในลำดับต้น ๆ ของวัตถุประสงค์การกู้ก็ตาม และยังพบว่า มีการลงทุนด้านทรัพยากรมนุษย์ของครัวเรือนเกษตรกรที่บ้านนาบัว แต่ไม่พบการลงทุนแบบเดียวกันที่บ้านนาสะไมย์

3. ทรัพยากรมนุษย์

นอกจากประเด็นเรื่องสุขภาพ ทักษะและการจ้างแรงงานแล้ว จะเห็นได้ว่า ทักษะหรือมุมมองของครัวเรือนต่อการสืบทอดอาชีพชาวนาเป็นประเด็นสำคัญต่อวิถียังชีพของครัวเรือน ทักษะหรือมุมมองดังกล่าวนี้ จะมีผลต่อการลงทุนด้านทรัพยากรมนุษย์ โดยเฉพาะด้านการศึกษาและการเคลื่อนออกจากวิถีชีวิตแบบเกษตรกร

เมื่อถามคำถามว่า จะให้ลูกหลานสืบทอดอาชีพเกษตรหรือไม่ คำตอบคือ ไม่ต้องการให้ลูก

หลานสืบทอดทำอาชีพเกษตรกร และต่างมีเหตุผลที่คล้ายกันคือ มองว่า อาชีพทำการเกษตรมีความลำบากและรายได้ไม่แน่นอน เช่น ครัวเรือนของนางประภาพงพอใจที่จะให้ลูกของตนศึกษาต่อในระดับอุดมศึกษาในสาขาวิชาพยาบาลศาสตร์ เนื่องจากเป็นความสนใจและความต้องการของลูก โดยนางประภาพงกล่าวว่า “อยากให้ลูกเรียนในสิ่งที่เขาชอบ เราก็ไม่อยากให้เขามาทำนาแบบเราเพราะมันลำบาก” คำพูดดังกล่าวแสดงให้เห็นว่า เกษตรกรไม่ได้ต้องการให้บุตรของตนสืบทอดการทำเกษตรแบบตอนนี้ต่อไป เมื่อถามถึงเหตุผลทำให้ทราบว่า นางประภาพงไม่ต้องการให้ลูกต้องเหนื่อยเหมือนตน หากมีช่องทางการประกอบอาชีพที่สบายกว่า ตนสนับสนุนมากกว่าการทำการเกษตร ในส่วนของการนำความรู้ที่ได้จากการศึกษามาใช้ในด้านเกษตรพบว่า มีน้อย เนื่องจากโดยส่วนใหญ่แล้ว การทำการเกษตรของนางประภาพงเป็นการนำความรู้ที่ได้จากการถ่ายทอดของพ่อแม่มากกว่าความรู้ที่ได้จากโรงเรียน ซึ่งเธอเรียนเพียงระดับประถมศึกษาเท่านั้น

ส่วนครัวเรือนนางอ่อนและสามีจบชั้นประถมศึกษาปีที่ 6 ลูกชายกำลังศึกษาระดับปวส. ปี 2 ด้านช่างไฟ แม้ลูกชายจะไม่ได้เรียนด้านการเกษตรโดยตรง แต่มีการนำความรู้จากการเรียนมาปรับใช้ในการทำการเกษตร เช่น การประยุกต์ใช้ความรู้ช่างไฟมาใช้ในการซ่อมเครื่องยนตรถไถนาเดินตาม เป็นต้น ซึ่งเมื่อสอบถามถึงอนาคตด้านการศึกษาของบุตรชายพบว่า นางอ่อนไม่ต้องการบังคับลูกในด้านการเรียนคือ ปล่อยให้เรียนในสิ่งที่ชอบ ถ้าเป็นไปได้ไม่อยากจะให้กลับมาทำการเกษตรเช่นตน เพราะเป็นอาชีพที่ลำบาก อยากให้ลูกได้ทำงานที่ดีและทำงานสบายกว่าพ่อแม่ โดยได้กล่าวว่า

“ลูกจะเลี้ยงพ่อเลี้ยงแม่ได้ไม่จำเป็นต้องทำนา ทำอย่างอื่นก็เลี้ยงได้”

นายวัฒน์และภรรยาจบการศึกษาระดับมัธยมศึกษาตอนปลาย ลูกสาวกำลังเรียนในชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 5 และลูกชายกำลังเรียนในชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 3 ในขณะที่พ่อตาและแม่ยายจบการศึกษาในระดับประถมศึกษาปีที่ 4 โดยนายวัฒน์กล่าวว่า ตนเองได้นำความรู้ที่เรียนในระดับมัธยมศึกษามาใช้ในการทำการเกษตรบ้าง หากแต่ส่วนใหญ่แล้วเป็นความรู้ที่ได้จากการถ่ายทอดจากพ่อแม่มากกว่า และบางครั้งมีเจ้าหน้าที่ส่งเสริมการเกษตรเข้ามาให้ความรู้ในเรื่องต่าง ๆ ซึ่งได้นำความรู้เหล่านั้นมาปรับใช้บ้างในบางครั้ง เช่น การทำปุ๋ยหมัก การเลี้ยงไก่บนสระปลา เป็นต้น เมื่อสอบถามถึงอนาคตด้านการศึกษาของบุตรหลาน นายวัฒน์กล่าวว่า “ตามใจลูก ตามความสมัครใจ และความสนใจ แต่ก็อยากให้จบปริญญาหรือสูงกว่า ไม่อยากให้ลูกกลับมาทำการเกษตร มันลำบาก แต่ถ้าเขาอยากทำก็ตามใจเขา ไม่บังคับ” จะเห็นว่านายวัฒน์ให้ความสำคัญกับด้านการศึกษาเป็นอย่างมาก แต่ยังให้สิทธิ์ในการตัดสินใจเลือก

นางรัตน์และสามีจบการศึกษาระดับประถมศึกษาปีที่ 6 ลูกชายคนโตจบระดับมัธยมศึกษาปีที่ 6 ปัจจุบันทำงานแล้ว ส่วนลูกชายคนเล็กกำลังศึกษาระดับประถมศึกษาปีที่ 6 นางรัตน์เล่าว่า “อยากให้ลูกชายคนเล็กเรียนจนจบปริญญาตรีและได้เข้าทำงานรับข้าราชการ เพราะเป็นอาชีพที่มั่นคง มีสวัสดิการที่ดีกว่าอาชีพการทำการเกษตร มีเงินเดือนประจำ รวมถึงมีบำเหน็จ บำนาญตลอดชีวิต จึงอยากให้ลูกได้เรียนสูง ๆ”

อย่างไรก็ตาม การทุ่มเทหรือการลงทุนด้านการศึกษานบุตร เพื่อให้สามารถได้งานนอก

ภาคเกษตร อาจจะไม่ประสบผลสำเร็จเสมอไป โดยเฉพาะในปัจจุบันมีการแข่งขันกันหางาน ดังนั้น บางครัวเรือนจึงมองแบบกลาง เช่น อาจจะสนับสนุนให้ลูกเรียนด้านการเกษตร ซึ่งอาจจะหางานทำโดยไม่ต้องเป็นเกษตรกร หรืออาจจะกลับมาเป็นเกษตรกร และนำความรู้มาใช้ในการปรับปรุงวิธีการดำรงชีพก็ได้ เป็นต้น อย่างเช่น กรณีครัวเรือนของนางจิตร เธอ สามี ตา ยาย และน้องชายจบการศึกษาเพียงระดับประถมศึกษาปีที่ 4 ส่วนลูกชายกำลังจบการศึกษาระดับมัธยมศึกษาตอนต้น ลูกสาวกำลังศึกษาในระดับประถมศึกษาปีที่ 6 และหลานชายกำลังศึกษาในระดับประถมศึกษาปีที่ 5 นางจิตรมีความคิดเห็นไปในเชิงสนับสนุนให้ลูกหลานเรียนในด้านการเกษตร เพราะจะได้นำความรู้มาปรับใช้ในการทำการเกษตรให้ได้ผลผลิตดีขึ้น และอยากให้มีผู้สืบทอดการทำนาต่อไป โดยคาดหวังว่าเมื่อลูกเรียนจบแล้วอยากให้กลับมาทำงานที่บ้าน แม้จะไม่ได้เป็นชาวนาเต็มตัว แต่อยากให้ทำนาควบคู่ไปกับการประกอบอาชีพอื่นด้วย เพื่อให้อาชีพทำนอยังคงมีอยู่ต่อไปจนถึงรุ่นลูกรุ่นหลาน สำหรับอนาคตด้านการศึกษาของบุตรหลาน นางจิตรกล่าวว่า “แม้อีกอยากให้เรียนต่อ เรียนด้านการเกษตร จะได้มีความรู้มาช่วยพ่อแม่ทำนา แต่เอาจริง ๆ ก็ต้องตามใจเขานั้นแหละ ลูกคนเล็กก็จะให้เรียนต่อนะ แต่ลูกชายนี้เขาบอกไม่เรียนแล้ว จะทำงาน” โดยนางจิตรบอกว่า ตนเองพร้อมที่จะส่งเสริมให้ลูกเรียน เพราะโดยส่วนตัวแล้วชอบเรียนหนังสือแต่ไม่มีโอกาส ดังนั้น อนาคตด้านการเรียนของลูกนั้นไม่มีปัญหาเลย ขึ้นอยู่ที่ว่า ตัวเขาจะเรียนหรือไม่ และแม้ว่า อยากจะให้เรียนในด้านการเกษตร แต่หากลูกไม่ชอบจะไม่บังคับ ทั้งยังจะสนับสนุนให้เรียนในด้านที่ลูกต้องการอีกด้วย เพราะเชื่อว่า การเรียน

หนังสือสูง ๆ จะมีความรู้ และมีอนาคตที่ดี เช่นเดียวกับกรณีครัวเรือนแม่ขัน เธอและสามีจบการศึกษาเพียงระดับชั้นประถมศึกษาปีที่ 4 ส่วนลูก ๆ ยังเป็นเด็ก แม่ขันมีความคิดเห็นว่าการเรียนเกี่ยวกับด้านการเกษตรเป็นอีกศาสตร์หนึ่งที่จะมาช่วยพัฒนาและต่อยอดการทำเกษตรแบบพื้นบ้านให้ทันสมัย ลดต้นทุนการผลิต ได้ผลผลิตมากยิ่งขึ้น ตนนั้นอยากให้ลูกเรียนเกี่ยวกับศาสตร์ทางด้านเกษตรนี้ แต่ไม่ได้บังคับลูก ให้ขึ้นอยู่กับการตัดสินใจของลูกเอง แต่อยากให้ลูกรับราชการที่จะมีความมั่นคงในชีวิตมากกว่าการทำเกษตร แต่ถ้าเรียนด้านเกษตรยังมีข้อดีที่จะทำให้ลูกได้กลับมาอยู่ที่บ้าน และมาพัฒนาปรับปรุงดินในที่ดินของตนเอง เพราะลักษณะดินเป็นดินร่วนปนทราย ปลูกผักไม่ค่อยได้ผล เพราะเคยลองปลูกถั่วและแตงกวาแล้ว กลับไม่ได้ผลตามที่ตนเองต้องการ จึงอยากปรับปรุงดินให้สามารถปลูกพืชผักอย่างอื่นได้ด้วย ซึ่งแม่ขันบอกว่า “อยากให้เขาเรียนอยู่ทางเกษตร เพื่อได้มาเห็นดินอยู่ที่จะของให้มันดีขึ้น ปลูกหยั่งกะบ่ค่อยได้ผล อยากให้เขาเรียนแล้วกลับมาพัฒนาที่ดินของตัวเอง”

สรุปและอภิปรายผล

การศึกษาครั้งนี้ เป็นการศึกษาในระดับจุลภาค เกี่ยวข้องกับชุมชนเพียงสองชุมชนชนบทของภาคอีสาน อย่างไรก็ตาม ผลการศึกษานี้ สะท้อนหรือสอดคล้องกับงานการศึกษาในระดับมหภาค หรือยืนยันข้อมูลทางเศรษฐกิจสังคมในด้านกว้างได้ค่อนข้างดี **ประการแรก** งานศึกษาชี้ให้เห็นว่า พนทางการเงิน กำลังขยายอิทธิพลและจะเป็นปัจจัยกำหนด (determinant factors) แบบวิถีการยังชีพของครัวเรือนเกษตรกรในอนาคตได้ ภาพดังกล่าวนี้ ได้สะท้อนให้เห็นอิทธิพลของ

แนวคิดและนโยบายกระแสหลักที่ได้กล่าวไว้ตอนต้นของบทความนี้ ต่อแบบวิถีการยังชีพของครัวเรือนเกษตรกรในชนบท แม้ว่าแนวคิดและนโยบายกระแสหลักจะได้รับการวิพากษ์วิจารณ์ถึงข้อบกพร่องต่าง ๆ แต่ยังคงอิทธิพลต่อนโยบายในระดับมหภาค และเป็นบริบทที่กำหนด “โอกาส” ในการใช้ทรัพยากรอื่น ๆ ของครัวเรือน กล่าวคือ พนทางการเงินกลายเป็นเงื่อนไขหรือปัจจัยสำคัญ (เป็นอุปสรรคหรือเป็นโอกาส) ในการใช้ทุนทางด้านอื่น ๆ ไม่ว่าจะเป็นทุนทรัพยากรทางธรรมชาติ หรือทุนมนุษย์ ซึ่งจะนำไปสู่ผลลัพธ์ของการยังชีพ (ที่ยั่งยืนหรือไม่ยั่งยืน) สิ่งที่ยืนยันงานวิจัยที่ผ่านมาและข้อมูลระดับมหภาคคือ ผลลัพธ์การยังชีพของครัวเรือนเกษตรกรไม่ทำให้ครัวเรือนมีเงินออม ครัวเรือนส่วนใหญ่ต้องอาศัยการกู้ยืมมาเพื่อลงทุน และการกู้ยืมแบบนี้ มีลักษณะเป็นวงรอบหมุนเวียนซ้ำ ๆ เป็นรายปี (สำนักวิจัยเศรษฐกิจการเกษตร, 2557; นิพนธ์ พัวพงศกรและคณะ, 2558) ปัญหาหนี้สินของครัวเรือนเกษตรกรเป็นปัญหาถาวร เพราะว่า พนทางการเงินเป็นเงื่อนไขที่สำคัญของวิถีการดำรงชีพของครัวเรือนในชนบท

ประการที่สอง ท่ามกลางข้อจำกัด (constraints) ในเรื่องทุนการเงิน งานวิจัยนี้ได้ชี้ให้เห็นว่า ทุนทรัพยากรมนุษย์ เป็น “ไฟ” ใบสำคัญที่ครัวเรือนเกษตรกรมีอยู่ในมือ ดังนั้น ยุทธวิธีที่เกี่ยวข้องกับการใช้ทรัพยากรมนุษย์ของครัวเรือนอาจจะไม่ได้กว้าง หลากหลาย ดังครัวเรือนเองมองว่า แม้ไม่อยากจะบุตรหลานของตนเองเป็นเกษตรกร แต่มองว่า การเป็นเกษตรกรยังเป็นอาชีพหลักมีความสำคัญและเป็นทางเลือกอีกอย่างหนึ่งที่เป็นไปได้ ถ้าหากขยายภาพให้กว้างขึ้น เกษตรกรไม่ได้มีทางเลือกแคบ ๆ ที่กำหนดโดยทุนการเงิน (การกู้ยืม

มาลงทุน การมีหนี้สินล้นพ้นตัว การล้มละลาย การสูญเสียที่ดินและการกลายเป็นแรงงานรับจ้าง) เท่านั้น แต่เกษตรกรมีการดิ้นรน และอาจจะปรับตัวเองขึ้นมาเป็น “ชาวนาผู้ประกอบการ” ดังที่อธิบายไว้ในงานของอรรถจักร์ สัตยานุรักษ์ (2559) การจะหลุดออกมาจากวงล้อมของทุนการเงินนี้ จำเป็นต้องอาศัยทรัพยากรของมนุษย์ครัวเรือนเป็นหลัก เมื่อมองในภาพกว้างจะพบว่า ประเทศไทยมีความก้าวหน้าในการพัฒนาและส่งเสริมทรัพยากรมนุษย์ทางด้านสุขภาพ จนกลายมาเป็นกรณีตัวอย่างในระดับนานาชาติได้คือ กรณีระบบหลักประกันสุขภาพถ้วนหน้าซึ่งเป็นประโยชน์ต่อชาวชนบทอย่างมาก อย่างไรก็ตาม ในด้านการศึกษาเห็นได้ชัดว่า มีความล้าหลัง การศึกษายังคงเป็น “บันได” แต่ผู้จะใช้บันไดได้อย่างมีประสิทธิภาพ จะต้องมีเส้นสาย มีทรัพยากรอื่น ๆ ซึ่งจำเป็นจะต้องมีการปรับปรุง

ประการสุดท้าย งานวิจัยนี้ ยืนยันงานวิจัยอื่น ๆ และข้อมูลในระดับมหภาค ในแง่ที่ว่า ครัวเรือนชนบทเมื่อเผชิญกับข้อจำกัดของการดำรงชีพ อันเนื่องมาจากข้อจำกัดจากทุนหรือทรัพยากรด้านอื่น ๆ ได้ทำให้ครัวเรือนในชนบทหันไปใช้ทุนทรัพยากรธรรมชาติเพิ่มขึ้น (Stifel, 1976; Falvey, L., 2000) ข้อค้นพบดังกล่าวนี้ ได้เพิ่มความกังวลหรือความห่วงใยที่ Meadow *et al.*, (1972) ได้ชี้ไว้ในข้อเสนอเรื่องขีดจำกัดของความเติบโต ทุนทรัพยากรธรรมชาติ ไม่ได้มีบทบาทหรือไม่ได้มีประโยชน์ทางตรง เช่น การเป็นแหล่งอาหารหรือเป็นทรัพยากรสำหรับผลิตอาหาร (ที่ดิน ความอุดมสมบูรณ์ของดิน น้ำสะอาด) เท่านั้น เป็นต้น แต่ยังรวมไปถึงประโยชน์ทางอ้อม และประโยชน์อื่น ๆ อย่างเช่น การควบคุมสมดุลทางธรรมชาติ (บัวพันธ์ พรหมพักพิง และคณะ, 2555) การหันไป

หาอาชีพนอกเกษตรของครัวเรือนเกษตรกร ไม่ได้ลดความเข้มข้นของการใช้ทุนทางธรรมชาติลงไป เพราะครัวเรือนเหล่านี้ยังทำการเกษตร มีการลงทุนใช้ปัจจัยการผลิตใหม่ ๆ ใช้สารเคมี และเทคโนโลยีอื่น ๆ ซึ่งล้วนแต่เพิ่มความกดดันให้แก่ทุนทรัพยากรทางธรรมชาติ

บทความนี้มีข้อเสนอ 3 ประการคือ **ประการแรก** เพื่อเพิ่มทางเลือกของวิถียังชีพให้มากขึ้น นโยบายสาธารณะควรจะทำให้ความสำคัญกับการสะสมทุนการเงินในระดับชุมชน ซึ่งเป็นของส่วนรวม (common resources) งานวิจัยนี้พบว่า ครัวเรือนจำนวนหนึ่งได้ใช้ประโยชน์จากกองทุนเงินล้าน ซึ่งเกิดจากนโยบายสาธารณะในช่วงประมาณเกือบสองทศวรรษที่ผ่านมา อย่างไรก็ตาม กองทุนเงินล้านได้เข้าไปรวมอยู่ในวาระทางการเมือง ซึ่งทำให้ไม่ได้รับความสนใจและไม่ได้รับการพัฒนาอย่างต่อเนื่อง การสะสมทุนทางการเงินในระดับชุมชน ควรจะพัฒนากองทุนเงินล้านให้ต่อเนื่อง และขยายการสะสมทุนในระดับชุมชนไปสู่รูปแบบอื่น ๆ **ประการที่สอง** จะต้องให้ความสำคัญกับการพัฒนาทักษะและความสามารถของทรัพยากรมนุษย์ในชุมชนชนบท โดยมุ่งเน้นให้สามารถนำเอาทักษะและความสามารถเหล่านี้ไปสร้างวิถีการยังชีพที่ยั่งยืนหรือขยายยุทธวิธีในการดำรงชีพ ให้มีทางเลือกมากขึ้น **ประการสุดท้าย** ควรจะมีการพัฒนานวัตกรรมหรือเทคโนโลยีที่จะลดภาระหรือการใช้ประโยชน์จากทุนทางธรรมชาติ มีการใช้ประโยชน์ทรัพยากรทางธรรมชาติที่เอื้อให้ระบบนิเวศของชุมชน มีความสามารถฟื้นตัว หรือมีขีดความสามารถในการรองรับการดำรงชีพของครัวเรือนเกษตรกรในระยะยาว

กิตติกรรมประกาศ

กลุ่มวิจัยความอยู่ดีมีสุขและการพัฒนา
อย่างยั่งยืน (WeSD) ขอขอบคุณศูนย์วิจัยและฝึก
อบรมเพื่อส่งเสริมคุณภาพชีวิตคนวัยแรงงาน คณะ
พยาบาลศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่นที่สนับสนุน
งบประมาณการวิจัยในครั้งนี้ 

References

- Aronson, J., Milton, S. J., & Blignaut, J. N. (2007). *Restoring Natural Capital: Science, Business, and Practice*. Washington, DC: Island Press.
- Babulo, B. et al. (2008). Household Livelihood Strategies and Forest Dependence in the Highlands of Tigray, Northern Ethiopia. *Agricultural Systems*, 98, 147–155.
- Chambers, R., & Conway, G.R. (1991). *Sustainable Rural Livelihood: Practical Concepts for the 21st Century*. (IDS Discussion Paper 296). Brighton: Institute of Development Studies.
- David J.H. B., & Promphakping, B. (2010). Water Resources Development, Wetlands-Based Livelihoods and Notions of Wellbeing: Perspectives from Northeast Thailand. *The Journal of Lao Studies*, 5 (1), 1-28.
- DFID. (1999). *Sustainable Livelihoods Guidance Sheets*. London: Department for International Development (DFID).
- Doyal, L., & Gough, I. (1991). *A Theory of Human Need*. London: Macmillan.
- Falvey, L. (2000). *Thai Agriculture: Golden Cradle of Millennia*. [Electronic version]. Kasetsart University Press. Thailand.
- Gough, I., & McGregor, J. A. (2007). *Wellbeing in Developing Countries: From Theory to Research*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kaag, M. et al. (2004). Ways Forward in Livelihood Research. In D. Kalb, W. Pansters and H. Siebers (Eds.). *Globalization and Development: Themes and Concepts in Current Research*. (pp. 49-74). London: Kluwer Academic Publishers.
- Leach, M., Mearns, R., & Scoones, I. (1999). Environmental Entitlements: Dynamics and Institutions in Community-Based Natural Resource Management. *World Development*, 27(2), 225-247.
- Meadows, D. H., Meadows, D. L., Randers, J., Behrens III, William, W. (1972). *The Limits to growth*. New York: Universe Books.
- Nimpanich, J. (2018). Community Rights in the Movement for Sustainable Lands, Forest and Water Resource Management: A Case Study of New Social Movements in the Northeastern Thailand, 1988-2010. *Sukhothai Thammathirat Open University (STOU) Journal*, 31(1), 54-77. (in Thai)

- Office of Agricultural Economics. (2014). *The Study of Debts of Small Agricultural Households and the Appropriate Debt Size*. Bangkok; Office of Agricultural Economics, Ministry of Agriculture and Agricultural Cooperative. (in Thai).
- Office of Natural Resources and Environmental Policy and Planning. (2019). "Data of Gross National Products disaggregated by sectors of production GDP) 1998-2018. Ministry of Natural Resources and Environment, Retrieved October, 18 2019, from http://www.onep.go.th/env_data/2016/01_2/.
- Pethchprasert, N. (2006). *Social Welfare in Dimension of Wellbeing and Rights*. Bangkok; Center for Political Economy Studies of Chulalongkorn University (in Thai).
- Phongsiri, M. (2014). *Livelihood Strategies of the Returning Thai Diaspora in Thai Society*. Dissertation for the Degree Doctor of Philosophy in Sociology, Graduate School, Khon Kaen University. (in Thai)
- Podhisita, C. (2007). *Sciences and Arts in Qualitative Research*. 3rd Edition. Bangkok: Amarin Printing & Publishing. (in Thai)
- Promphakping, B. (2006). Wellbeing: The Concepts and Researched Issues. *Humanity & Social Sciences*, 23(2), 1-31. (in Thai)
- Promphakping, B. (2019). "Wellbeing: Concepts and Issues of Research" in Collection of Papers in the Occasion of 60 Years of Associate Professor Buapun Promphakping" Kohn Kaen; Research Group on Wellbeing and Sustainable Development, Khon Kaen University (in Thai).
- Promphakping, B. et al. (2012). *Research Report on The Assessment of Ecosystem Services; Changes and their Implications on Human Wellbeing*. Khon Kaen: Research Group on Wellbeing and Sustainable Development, Khon Kaen University. (in Thai).
- Puapongsakorn, N. (2015). *Debts of Agricultural Households and Strategies for Improvement of Funds under the Oversight of Ministry of Agriculture*. Bangkok: Foundation of Thailand Development Research Institute (TDRI). (in Thai).
- Sen, A. (1981). *Poverty and Famines: An Essay on Entitlement and Deprivation*. New York: Oxford University Press.
- Stifel, L.D. (1976). Patterns of Land Ownership in Central Thailand during the Twentieth Century. *The Journal of the Siam Society*, 64(1), 237-274.
- Sutayanurak, A. (2016). *Rising up and be Stronger: From Peasant to Entrepreneur*. Bangkok: Matichon. (in Thai).

- To-arj, R. (2012). The Sustainability of Native Crafting Earthenware at Baan Koh Kret, Nonthaburi Province. *Sukhothai Thammathirat Open University (STOU) Journal*, 25(1), 1-16. (in Thai)
- White, S., & Ellison, M. (2006). *Wellbeing, Livelihoods and Resources in Social Practice*. WeD Working Paper 23. Bath: Wellbeing in Developing Countries ESRC Research Group (WeD), University of Bath.